

R O Z P R A W Y

LEON JAN ŁUKA

**KSZTAŁTOWANIE SIĘ OSADNICTWA NA POMORZU WSCHODNIM
NA PRZEŁOMIE EPOKI BRĄZU I ŻELAZA**

Wstęp

Praca niniejsza ma za zadanie prześledzenie kształtowania się przemian osadniczych na terenie Pomorza Wschodniego od IV okresu epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego (1000—125 p.n.e.), tj. w czasie gdy teren ten zamieszkiwały kolejne plemiona grupy kaszubskiej kultury łużyckiej (1000—550 p.n.e.) i kultury wschodniopomorskiej (wejherowsko-krotoszyńskiej) — 550—125 p.n.e. Pominęto w pracy stanowiska z III okresu epoki brązu, w liczbie 10, znane w większości znad dolnej Wisły. Obszar Pomorza Wschodniego, zamknięty od północy brzegiem Morza Bałtyckiego, od zachodu pradoliną dolnego biegu rzeki Łeba, na wschodzie krawędzią Wysoczyzny Elbląskiej, a na południu północnym skrajem Borów Tucholskich, tworzy dość wydzielony makroregion osadniczy. Przed przystąpieniem do pracy dokonałem sklasyfikowania chronologicznego i kulturowego 756 punktów osadniczych, z których 198 przypada na grupę kaszubską kultury łużyckiej, a pozostałe, w liczbie 558, zostały zaliczone do kultury wschodniopomorskiej. Wszystkie punkty zostały naniesione na 5 mapach w skali 1 : 300 000. Na okres IV epoki brązu przypadają 33 punkty, na okres V epoki brązu — 71, na okres Hallstatt C — 93, na okres Hallstatt D — 319 oraz na wczesny i środkowy okres lateński — 239 punktów. Na mapach tych nie dokonano podziału stanowisk na osady, cmentarzyska, skarby i luźne stanowiska; jedynie w wypadku występowania w tej samej miejscowości kilku stanowisk współczesnych chronologicznie odnotowano ten fakt pełnym kółkiem.

Należy wspomnieć, że materiały uwzględnione w niniejszej pracy w większości nie zachowały się i dlatego poddano je ponownej próbie sklasyfikowania chronologicznego i kulturowego, korzystając z monografii o kulturze łużyckiej na Pomorzu pióra J. Kostrzewskiego (Poznań 1958) i pracy E. Sprockhoffa o skarbach, drukowanej w 1965 r. Natomiast odnośnie do materiałów kultury wschodniopomorskiej oparłem się na własnym *Katalogu* z 1966 r. Uwzględniłem też nowe stanowiska ba-

dane i opublikowane po 1964 r. W grupie stanowisk kultury łużyckiej znalazło się badane od 1971 r. systematycznie cmentarzysko kurhanowe z IV—V okresu epoki brązu, na którym rozkopano w 1977 r. 25 kurhanów (Siemirowice) z udziałem antropologów, oraz osada halszacka w Juszkowie badana ratowniczo od kilkunastu lat. Wyniki pozyskane na obu stanowiskach zostały częściowo opublikowane. Uwzględniono też w pracy cmentarzysko w Gościcinie z okresu HC. Natomiast ze stanowisk kultury wschodniopomorskiej wzięto pod uwagę zbadane ratowniczo cmentarzyska w Igrzycznej, Niestępowie i Pręgowie.

W ostatnich latach poczyniono wstępne prace zmierzające do zbadania mikroregionu osadniczego kultury wschodniopomorskiej w Luzinie oraz ratowano dwa stanowiska produkcyjne w Pruszczu Gdańskim (stan. 18 i 20). Wreszcie podjęto przygotowania do zbadania mikroregionu osadniczego w Gowidlinie. Większość ważniejszych stanowisk jest badana z udziałem specjalistów innych dyscyplin. Brak w nich jednak badań palinologicznych. Ujemną stroną pracy jest brak większej liczby metodycznie przebadanych osad przynależnych do omawianych kultur.

Gleby Pomorza Wschodniego odznaczają się znacznym zróżnicowaniem pod względem ich przydatności rolniczej. Wpłynęły na to takie czynniki, jak obecność czwartorzędowych skał macierzystych w postaci glin, piasków i żwirów, holocenijskich aluwii i torfów oraz rzeźba terenu. Największe obszary (z wyjątkiem Żuław) zajmują gleby bielcowe i pseudobielcowe oraz brunatne, występujące często nie w czystej postaci, lecz w formie pośredniej między wspomnianymi rodzajami gleb.

Gleby brunatne występują bezpośrednio na glinie macierzystej zawierającej z reguły węglan wapnia, zalegają tereny b. powiatów gdańskiego (w części południowo-zachodniej) i tczewskiego oraz występują na północ od Sztumu. Natomiast gleby brunatne wylugowane, wytworzone z piasków naglinionych, ubogie w węglowodany, pokrywają znaczny obszar Pojezierza Kaszubskiego, wzdłuż osi prowadzącej przez jego środek, dalej północno-zachodnią część Pojezierza Starogardzkiego, północny i środkowy obszar Wysoczyzny Elbląskiej oraz północno-zachodnią część b. powiatu lęborskiego. Pokrywają one też częściowo Kępy: Swarzewską, Oksywską, Pucką i Orłowską. Natomiast gleby bielcowe i zwłaszcza pseudobielcowe zalegają na wschodnim i zachodnim pobrzeżu Pojezierza Kaszubskiego, na północ od Lęborka i w niektórych innych partiach Pomorza Wschodniego. Stosunkowo mały obszar zajmują na omawianym terenie gleby tzw. czarne, odznaczające się dużym nawilgoceniem i obecnością węglowodanów (w okolicach Gniewu). Natomiast najżyźniejszy rodzaj gleb, tzw. mady, występujące na Żuławach, w interesującym nas okresie były wykorzystywane pod osadnictwo tylko w minimalnym stopniu. Pozostaje jeszcze jeden rodzaj gleb — gleby hydrogeniczne (torfy i mursze) wypełniające pradoliny i rynny (Pradolina Kaszubska, Pradolina Redy—Łeby, Rynna Jez. Żarnowieckiego oraz Rynna Krokowska).

I. Stosunki hydrograficzne

Pomorze Wschodnie ma dobrze rozwiniętą sieć wodną, na którą składają się rzeki z Wisłą na czele, jeziora oraz mokradła, bagna i torfowiska. Wisła, do której od zachodu wpływa szereg ważniejszych rzek, poniżej Gniewu rozdziela się na Nogat i Leniwkę. Oddziela ona Żuławy Gdańskie od Żuław Wielkich. Do spływających do Wisły na obszarze Pomorza Wschodniego rzek, które odegrały rolę w kształtowaniu się pierwotnego osadnictwa, należą lewobrzeżne: Wierzyca znajdująca ujście pod Gniewem, do której wpływa rz. Wietcisa, dalej Motława ze Szpegawą i Radunia wpadająca do rz. Motława w pobliżu Gdańska, posiadająca od Pruszcza Gdańskiego kanał zbudowany w XIV w., wpadający do Motławy na terenie starego miasta Gdańska. Południową część Pomorza Wschodniego odwadnia jeszcze Wda (Czarna Woda), która pod Świeciem wpada do Wisły, a przez Wysoczyznę Siemirowicką przepływa rz. Bukowina stanowiąca dopływ rz. Łupawa. Natomiast z rzek bezpośrednio wpływających do morza wymienić należy Łebę, Piaśnicę, Plutnicę i Redę. Niezwykle licznie reprezentowane są w krajobrazie Pomorza Wschodniego jeziora, których tylko na Pojezierzu Kaszubskim znajduje się 1465 o powierzchni większej od 1 ha, oraz wytopiska. Z większych wymieniamy Łebskie, Wdzydzkie i Żarnowieckie oraz zespół jezior Rynny Raduńsko-Ostrzyckiej, natomiast z prawej strony rz. Wisła do tej kategorii należą jeziora Dzierżoń i Druzno. Szczególne nasilenie jezior na obszarze od Kartuz po Kościerzynę aktywizowało — jak to wykaże poniżej praca — osadnictwo ludności kultury wschodniopomorskiej w jej ostatniej fazie rozwoju. To samo można powiedzieć o południowo-wschodnim brzegu Jez. Żarnowieckiego. Zresztą niektóre z mniejszych jezior (np. Jez. Długie) spełniały tę samą rolę. Wreszcie pewne znaczenie dla rozwoju osadnictwa stanowiły na obszarach pozbawionych jezior tzw. oczka polodowcowe, co odnosi się np. do osadnictwa kultury wschodniopomorskiej na południe od Siemirowic. Natomiast wszelkiego rodzaju grunty moczarowate, błota i pradoliny rzek rzadko kiedy stanowiły zachętę pod osadnictwo, co szczególnie odnosi się do obszarów przylegających do morza otwartego. Znamy właściwie tylko dwa przypadki zakładania osad tzw. palowych grupy kaszubskiej kultury łużyckiej, położonych w Górze-Orlu, i mniej pewną osadę palową w Uniradzach pod Stężycą. Prawie żadnej roli w osadnictwie kultury łużyckiej i wschodniopomorskiej nie odegrały też — w przeciwieństwie do czasów starszych (epoki kamienia) i młodszych (okresu wpływów rzymskich i okresu wczesnośredniowiecznego) — trzy mierzeje wymodelowane pracą morza: Mierzeja Łebska, Wiśłana i Półwysep Helski.

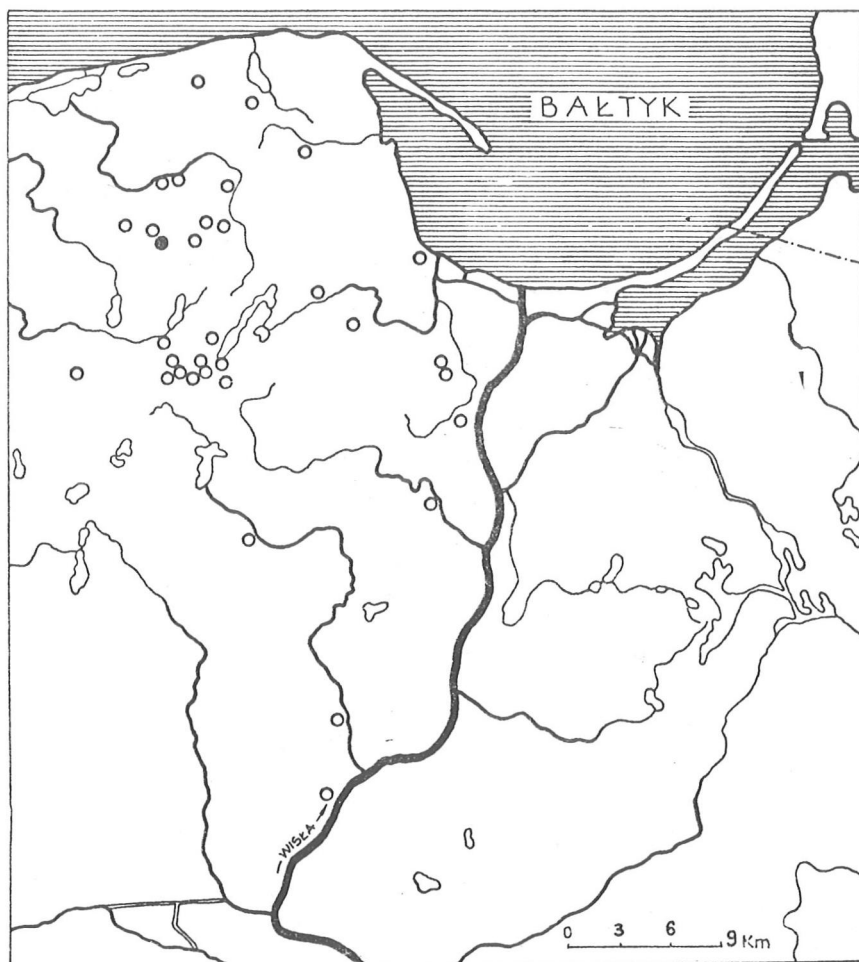
II. Kształtowanie się osadnictwa grupy kaszubskiej kultury łużyckiej

Wspomniano już wyżej, że w początkowej fazie swego istnienia osadnictwo grupy kaszubskiej kultury łużyckiej na Pomorzu Wschodnim nie pozostawiło po sobie większej liczby śladów. Znamy zaledwie z III okresu epoki brązu (1200—1000 przed n.e.) 10 stanowisk, w tym jedno cmentarzysko (Warzenko, gm. Szemud) z kilkoma kurhanami, jeden skarb (?) w postaci miecza brązowego. Z sześciu stanowisk (Czapelsko, Grabowo, Liniewko, Prusewo, Pruszcz—Łęgowo i Skowarcz) znane są pojedyncze wyroby brązowe, które z braku bliższych danych odnośnie do warunków ich znalezienia należy odnieść do grupy znalezisk łużyckich. Wreszcie po jednej szpili znaleziono na stanowiskach z V okresu (w skarbie ze Swarzewa) i wczesnej epoki żelaza (rzekomo w grobie skrzynkowym z Trąbek Wielkich).

W związku z tym nie uznano za wskazane włączenie tego okresu do rozważań będących przedmiotem niniejszej pracy.

1. IV—V okres epoki brązu (1000—650 p.n.e.)

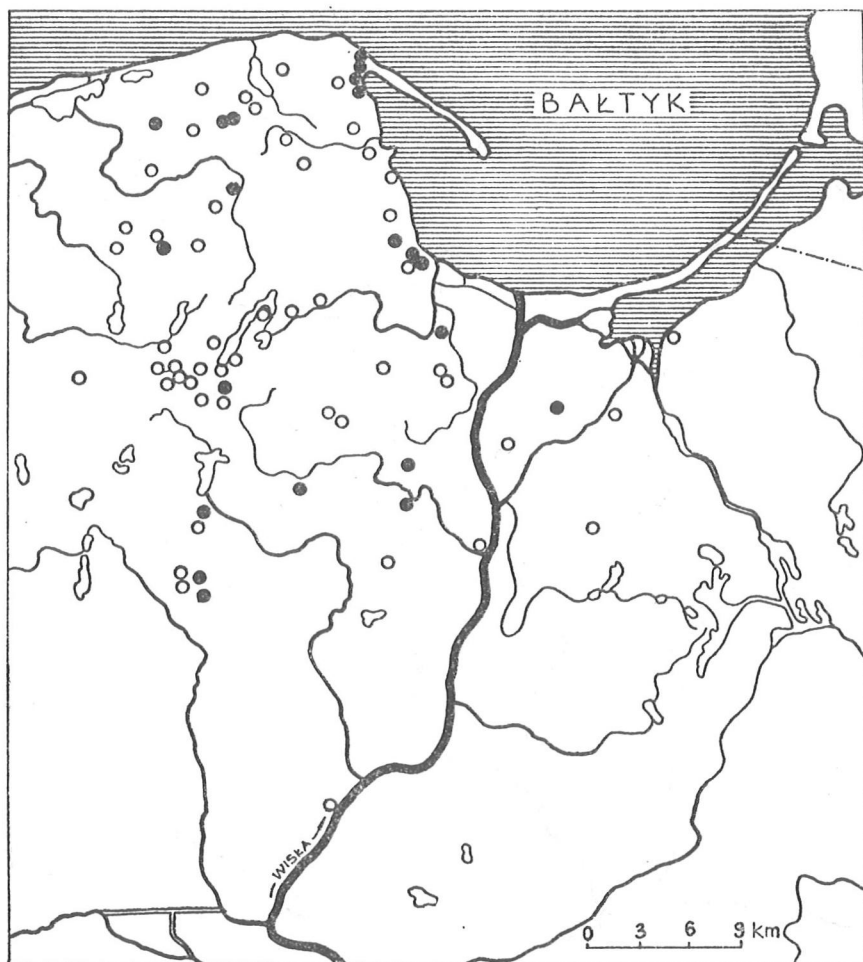
Skartografowanie wszystkich stanowisk z tego okresu wykazuje powstanie w tym czasie dwóch dużych aglomeracji osadniczych: jednej na Wysoczyźnie Siemirowickiej, a drugiej na południe i południowy zachód od południowego brzegu Jez. Raduńskiego (ryc. 1-2). Z uwagi na to, że o osadnictwie na Wysoczyźnie Siemirowickiej traktuje praca mgr Aleksandry Szymańskiej oddana do druku w „Pomorania Antiqua”, ograniczymy się do przedstawienia drugiej koncentracji osadniczej, dla której proponujemy nazwę mezoregionu skorzewskiego. Składa się on aż z 12 stanowisk typu osadniczego, przeważających liczebnie cmentarzysk i jednego skarbu. Na ślady osady, być może palowej, natrafiono w Uniradach, gdzie z torfu wydobyto ceramikę i fragmenty ozdób brązowych, które można odnieść do V okresu epoki brązu oraz do początku epoki żelaza (HC). Z tego samego czasu pochodzi prawdopodobnie koło drewniane odkryte w torfie w Skorzewie. Przykłady istnienia osad palowych w V okresie epoki brązu, a także usytuowania szeregu stanowisk w partiach nizinnych przylegających do rzek, morza i jezior są dowodem na częściowe preferowanie obszarów dolinnych pod osadnictwo. Z IV okresu znany jest skarb z Cząstkowa zawierający dwa brązowe guzy. Pozostałe stanowiska to cmentarzyska kurhanowe, z których największe, liczące około 100 mogił, położone było w Gapowie. Na innych stanowiskach kurhanów datowanych na IV—V okres epoki brązu znalazło się mniej, np. zachowane do dziś cmentarzysko w Skorzewie liczy kilka kurhanów. W sumie znamy 8 stanowisk z mogiłami kurhanowymi w omawianej aglomeracji (Dubowo, Gapowo, Gostomie, Ludwikowo, Mściszewice, Nie-

Ryc. 1. Rozmieszczenie osadnictwa ludności grupy kaszubskiej kultury łużyckiej w okresie IV epoki brązu. Wg L. J. Łuki

Fig. 1. Distribution of settlements of the Lusatian Culture Cashubian group people in the Bronze Age period IV. After L. J. Łuka

siółowice, Owśnice i Skorzewo). Badania prowadzone na kilku z nich wykazały, że podobnie jak to miało miejsce w skupisku siemirowickim przez kilka pokoleń trwały te same zwyczaje pogrzebowe, przenoszone dzięki tradycji, oraz że wytwórczość ceramiczna w zakresie form i zdobnictwa naczyń była dość skromna, a odlewnictwo głównie nastawione na produkcję ozdób (bransolet, pierścionków, szpil) oraz przyborów toaletowych. Niektóre ze stanowisk omawianej kultury dadzą się ująć w ramy ścisłej chronologii, jak wspomniany skarb z Częstkowa (schyłek IV okresu). Co do cmentarzysk trudno podać ich chronologię absolutną z braku metodycznego przebadania ich większej liczby. Usytuowanie tak

Ryc. 2. Rozmieszczenie osadnictwa ludności grupy kaszubskiej kultury łużyckiej w V okresie epoki brązu. Wg L. J. Łuki

Fig. 2. Distribution of settlements of the Lusatian Culture Cashubian group people in the Bronze Age period V. After L. J. Łuka

dużej liczby stanowisk datowanych na IV—V okres epoki brązu nad Jeziorami Raduńskimi (Dubowo), Jez. Długim (Niesiołowice), rzekami: Rekownicą (Skorzewo, Cząstkowo), Owśniczka (Owśnice) czy Czystą Wodą (Gostomie), do których przylegały liczne obszary łąkowe, przy jednoczesnym stwierdzeniu, iż gleby omawianego skupiska należą do gorszych (bielicowate i pseudobielicowate), pozwala przyjąć, że dominującą formą gospodarki tej grupy plemiennej była hodowla i rolnictwo przerzutowe, nie wymagające lepszych gleb. Urozmaicona rzeźba terenów zajętych przez aglomeracje osadnicze: siemirowicką i skorzewską, powodująca erozję gleb, stanowiła dodatkowy powód dłuższego prze-

trwania osadnictwa na tych terenach, gdyż sprawiała trudności w wyborze właściwego terenu, korzystniejszego do prowadzenia gospodarki rolniczo-hodowlanej. Z uwagi na wielkość tego regionu, liczącego około 60 km², i znaczną dynamikę zasiedlenia można uznać go za mezoregion, a funkcji ośrodka dopatrywać się w Gapowie. Domyślać się też można, że uprawiano rybołówstwo, wykorzystując bogactwa naturalne pobliskich jezior i rzek.

Obok tych dużych skupień osadniczych zarysowują się już w tym czasie zaczątki innych, średniej wielkości mikroregionów położonych na Kępie Swarzewskiej i na południowo-zachodnim brzegu Jez. Żarnowieckiego. O ile na Kępie Swarzewskiej znane są wyłącznie skarby datowane na V okres (Chłapowo, Swarzewo, Wielka Wieś), o tyle w rejonie Jez. Żarnowieckiego oprócz skarbów oraz znanego z literatury przedmiotu cmentarzyska kurhanowego w Gniewinie, liczącego około 30 mogił, odkryto w ostatnich latach również ślady osad. Na jednej z nich odsłonięto piec do wypalania ceramiki dotąd nie publikowane. Analogiczny charakter miały dwa piec odkryte na osadzie w Porzeczku-Paraszynie, datowanej na przełom V okresu epoki brązu i okres Hallstatt C, na której ponadto odsłonięto kilkanaście jam i palenisk. Niedaleko osady w Porzeczku-Paraszynie usytuowane jest cmentarzysko kurhanowe ze schyłku epoki brązu, liczące dziś jeszcze około 80 w większości zniszczonych mogił, oraz drugie, płaskie, datowane wstępnie na okres wczesnohalsztacki (HC). Jeżeli te ostatnie datowania zostaną potwierdzone badaniami (na cmentarzysku płaskim badań systematycznych dotąd nie podjęto), to otrzymamy ciekawy przykład dokonywania się w mikroregionie porzecko-paraszyńskim, w łonie jednej grupy osadniczej, zmian w obrządku pogrzebowym, polegających na przejściu mieszkańców tej samej społeczności od cmentarzysk kurhanowych do zakładania cmentarzysk płaskich przy zachowaniu skrzyń kamiennych znanych już z cmentarzysk kurhanowych. Fragmentarycznie zbadana osada palowa w Górze-Orlu, założona w V okresie epoki brązu, jest interesująca nie tylko ze względu na swój specyficzny charakter, ale także z uwagi na odkrycie na jej terenie siedmiu dłubanek, co pozwala przyjąć istnienie w niej pracowni produkującej wspomniane środki transportu żeglugi śródlądowej, znacznie tańsze i łatwiejsze w komunikacji aniżeli transport lądowy.

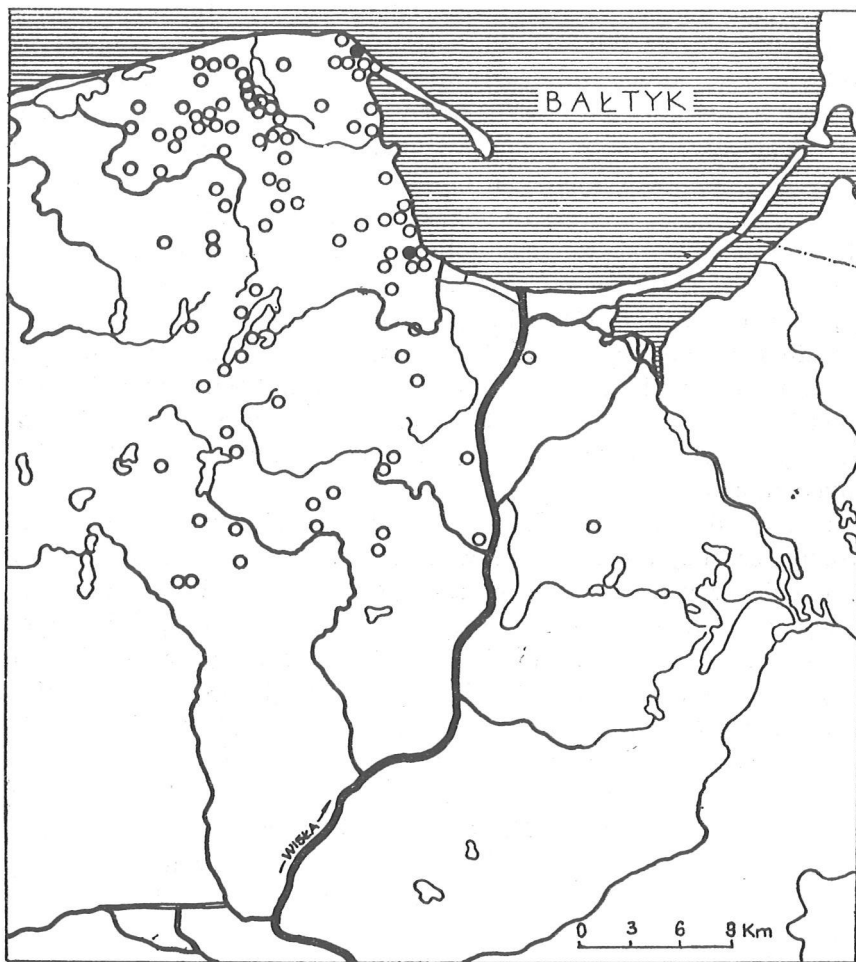
Omawiając kształtowanie się osadnictwa w IV i V okresie epoki brązu, należy jeszcze wyjaśnić nagromadzenie się kilkunastu skarbów w zachodniej strefie Zatoki Gdańskiej oraz nad dolną Wisłą. Oprócz wspomnianych już znalezisk gromadnych z Kępy Swarzewskiej znane są dalsze, odkryte nad brzegiem Zatoki Gdańskiej w Rekowiu, Gdyni-Kacku, Krzyżownikach i Gdańsku-Oliwie. Ponadto na południe od Gdańska odkryto dwa największe skarby grupy kaszubskiej kultury łużyckiej w Pruskiej Karczmie, położonej pod Pruszczem Gdańskim, i w Sko-

warczu oraz trzeci, mniejszy, znaleziony w Pszczółkach. W ich inwentarzu poza wyrobami miejscowymi, jak np. bransolety nerkowate typu nadwiślańskiego i guzy do upręży końskiej, mieszczą się też importy zachodnio-północne (miecze z kolcami do rękojeści), środkowoeuropejskie (miecze antenowe), nadadriatyckie (miecze z gałką nerkowatą) i wschodnio-alpejskie (miecze typu Möringen). Zdaniem E. Sprockhoffa i J. Kostrzewskiego, opierając się na pierwowzorach importowanych mieczy antenowych i mieczy z gałką nerkowatą na Pomorzu Wschodnim, wytwarzano z biegiem czasu ich miejscowe naśladownictwa. Trudniej natomiast wytłumaczyć tak znaczne nagromadzenie okazałych skarbów w tym rejonie. Biorąc jednak pod uwagę występowanie w nich importów, można przyjąć, że już wówczas bursztyn musiał pełnić większą rolę w wymianie dalekosiężnej, aniżeli to dotąd przyjmowano. Dzięki niemu i uzyskiwanym nadwyżkom z uprawy ziemi, która na tych terenach mogła mieć w gospodarce znaczenie dominujące (Kępa Swarzevska, okolice Gdańska i wschodnio-południowa część b. powiatu gdańskiego oraz b. powiat tczewski mają dobre gleby), pozyskiwano cenne surowce, niezbędne do rozwoju miejscowej produkcji odlewniczej. W skarbie ze Skowarcza odkryto między innymi 8 bryłek cyny, a w Karsinie bryłkę brązu.

Analizując kształtowanie się osadnictwa w IV i V okresie epoki brązu stwierdzamy, że lokalizacja większych skupisk na zachodniej i południowej rubieży grupy kaszubskiej kultury łużyckiej dowodzi, iż w tym czasie wzmocniona ona została pobratymczą ludnością przybyłą z Pomorza Środkowego i od strony Wielkopolski, (godna podkreślenia jest okoliczność siedmiokrotnego wzrostu stanowisk od III do V okresu epoki brązu). Na taki kierunek zasilania osadnictwa na Pomorzu Wschodnim wskazują nie tylko wspomniane gęstsze strefy zaludnienia: siemirowicka i skorzevska, ale także zgrupowanie stanowisk w okolicy Chojnic. Ponadto z ujęć kartograficznych wynika, że w tym samym czasie występują różne formy osadnictwa: 1. zwarte, tworzące wspomniane duże aglomeracje, 2. mikroregiony średniej wielkości (Kępa Swarzevska, południowo-zachodni brzeg Jez. Żarnowieckiego, rejon Chojnic) oraz 3. rozproszone skupiska tworzące małe przestrzenie, mikroregiony osadnicze (przykład: Porzecze-Paraszyno). Ponadto z map wynika, że poziom gospodarki i wytwórczości specjalistycznej kształtowały się niejednakowo na całym obszarze Pomorza Wschodniego, wykazując rejonizację zależną od warunków naturalnych i położenia na ówczesnych ważniejszych szlakach handlowych. Na terenach pozbawionych tych czynników osadnictwo w tym czasie nie rozwijało się. Znaczące dla fazy osadnictwa jest to, że większe rzeki nie stanowią czynnika mobilizującego osadnictwo. Rolę taką pełni natomiast morze zamknięte (Zatoka Gdańska).

**2. Wczesna epoka żelaza —
okres wczesnohalsztacki (650—550 p.n.e.)**

Od 1963 r. powszechnie przyjmuje się w naszej nauce pogląd, że w okresie wczesnohalsztackim (HC) nadal na terenie Pomorza Wschodniego zamieszkuje ludność grupy kaszubskiej kultury łużyckiej, wkraczając w ostatnią fazę swego rozwoju, a początek kultury wschodniopomorskiej należy przesunąć do okresu późnohalsztackiego (HD). W związku z tym nasuwa się okazja do prześledzenia dalszych dróg kształtowania się osadnictwa tej samej grupy (tzn. kaszubskiej) kultury łużyckiej na przestrzeni blisko pół tysiąca lat.

Ryc. 3. Osadnictwo ludności grupy kaszubskiej kultury łużyckiej we wczesnym okresie halsztackim (HC). Wg L. J. Łuki

Fig. 3. Settlements of the Lusatian Culture Kashubian group people in the Early Hallstatt period (HC). After L. J. Łuka

Rzut oka na mapę osadnictwa w okresie HC (ryc. 3) wykazuje, że istniejące wcześniej na Wysoczyźnie Siemirowickiej i na południe od Jez. Raduńskiego znaczne aglomeracje osadnicze ulegają niemal całkowitej likwidacji. Z obrębu aglomeracji siemirowickiej znane jest z tego czasu zaledwie jedno stanowisko, a z tzw. skorzewskiej odkryte i zbadane systematycznie w 1934 r. cmentarzysko złożone z 18 grobów, spinające niczym klamra stanowiska datowane na IV—V okres epoki brązu z późniejszym, dość licznie reprezentowanym osadnictwem okresu halsztackiego (HD) oraz wczesnego i środkowego okresu lateńskiego. Do omawianego okresu przetrwała na tym terenie też zapewne osada palowa w Uniradzach. Natomiast wyraźnie przybierają na znaczeniu i wielkości zamknięte w sposób naturalny skupisko na Kępie Swarzewskiej u nasady Półwyspu Helskiego i licznie występujące stanowiska na zachodniej części Pobrzeża Kaszubskiego, od Jez. Żarnowieckiego na wschodzie do dolnej Łeby na zachodzie. Wzrasta też wyraźnie rola morza, co widoczne jest w liczbie stanowisk położonych na terenie zajętym obecnie przez Trójmiasto i jego najbliższe zaplecze. Obok nich tworzą się skupiska średniej wielkości (mikroregiony osadnicze) na Kępie Puckiej, nad brzegami dolnej Raduni, gdzie od 1963 r. prowadzi się badania na wielkiej osadzie halsztackiej (HC-HD) w miejscowości Juszkowo, pod Pruszczem Gdańskim, które w efekcie przyniosły nadspodziewanie ciekawe materiały. Z innych, mniejszych, zgrupowań stanowisk na uwagę zasługują położone nad rzekami Bolszewką i Gościciną stanowiska pod Starogardem Gdańskim oraz wspomniane już wyżej cmentarzysko w Nowym Targu pod Sztumem, zaliczone do nowo założonych mikroregionów.

Już ten krótki rejestr zmian dokonujących się w obrazie osadnictwa u progu wczesnej epoki żelaza wskazuje, że czynniki naturalne w postaci oddziaływania morza spełniają nadal rolę mobilizującą w intensyfikacji osadnictwa oraz że funkcje te zaczynają spełniać niektóre z większych rzek, jak Łeba i Wierzyca, a z mniejszych — Bolszewka z Gościciną. Dawne znaczenie dla koncentracji osadnictwa zachowuje Jez. Żarnowieckie, zwłaszcza jego zachodni, mniej stromy brzeg. Stwierdzamy też, że z obszarów mniej urodzajnych osadnictwo przenosi się w tym czasie na tereny o urodzajnej glebie, do których należą wspomniane Kępy: Swarzewska i Pucka, dalej środkowo-zachodnia partia zachodniej części Pobrzeża Kaszubskiego, obszar zajmowany obecnie przez Trójmiasto, szczególnie Gdańsk i tereny przylegające do niego od południa w kierunku Tczewa. Nadal nie zamieszkane pozostają obszary bagienne i wydmy położone nad pełnym morzem i na mierzejach. Na Żuławach natomiast sporadycznie wykorzystuje się powstawanie nieznacznych wzniesień do zakładania osad i cmentarzysk (np. w Ostaszewie). Takie rozmieszczenie osadnictwa w okresie Hallstatt C było niewątpliwie spowodowane z jednej strony wzrastającą rolą morza (Za-

toki Gdańskiej), a z drugiej — przejściem grupy kaszubskiej kultury łużyckiej do intensywniejszej uprawy ziemi. Tu należy wyjaśnić, że w jednej z jam odkrytych na osadzie w Juszkowie nad dolną Radunią znajdowało się 8 tys. cm³ zboża, wśród których — wg określenia doc. dr M. Klichowskiej — dominowały ziarna jęczmienia (praca zamieszczona w tomie VIII „Pomorania Antiqua”). Mamy też z tej samej osady dowody na kontynuowanie hodowli zwierząt domowych, szczególnie rogacizny (owiec i krów). O kontynuacji miejscowego odlewnictwa wzbogacającego z wolna asortyment ozdób świadczą dary grobowe znajdowane w grobach, szczególnie w Chłapowie i Wielkiej Wsi-Swarzewie, wśród których dominowały lokalne ozdoby w postaci kilku odmian bransolet i szpil, oraz odkrycie dużej pracowni odlewniczej w Juszkowie, gdzie natrafiono na ponad 600 ułamków niszczących form odlewniczych, wyroby brązowe i bryłki brązu. Również pewne postępy czyni wytwórczość garncarska, tworząc już nowe odmiany ceramiki kuchennej, które w części nawiązują stylistycznie do form ze schyłku epoki brązu. Natomiast w zakresie obrządku pogrzebowego zauważamy obecność większych cmentarzysk płaskich, liczących około 130 grobów (Chłapowo) lub około 100 grobów (Wielka Wieś-Władysławowo), wśród których dominują groby skrzynkowe zawierające w tym czasie przeciętnie 1—3 popielnic. Coraz częściej jednak tworzy się mniejsze cmentarzyska, liczące od kilkunastu do około 30 grobów, jak tego dowodzą odkryte nad rzeką Gościcina cmentarzyska w Szemudzie stan. I (11 grobów) i w Gościcinie (33 pochówki) oraz położone w Luzinie nad rz. Bolszewką cmentarzysko z 11 grobami (stan. 9). Prócz wspomnianych już darów w postaci ceramiki i wyrobów brązowych miejscowego pochodzenia, napotyka się też paciorki bursztynowe (Połchówko, Wielka Wieś-Swarzewo, Chłapowo, Gościcino). Pracownia obróbki bursztynu z okresu HC czynna była w Juszkowie. Oprócz nich występują w gromach importowane z południa paciorki szklane (Chłapowo, Łebcz, Poczernino, Wielka Wieś-Swarzewo). Do rzadkości należą w tym czasie wyroby żelazne występujące w postaci szpil (Chłapowo). Na istnienie kontaktów z południem wskazuje — poza wspomnianymi już paciorkami z niebieskiego szkła — również występowanie na obszarze między Jez. Żarnowieckim a doliną dolnej Łeby popielnic domkowych, co do których panuje powszechna opinia, iż stanowią naśladownictwo popielnic znanych w kulturze etruskiej, skąd idea ich lepienia miała przywędrować przez Niemcy środkowe, gdzie występują w kulturze urn domkowych.

Reasumując uwagi o osadnictwie kultury łużyckiej na Pomorzu Wschodnim można sądzić, że mamy tu do czynienia najpierw z dwoma odizolowanymi od siebie zbiorowiskami terytorialnymi z IV—V okresu epoki brązu (siemirowickim i skorzewskim). Od HC nabiera znaczenia z uwagi na dynamikę zasiedlenia mikroregion wielkowiejsko-swarzew-

ski (Kępa Swarzevska), gdzie znane są największe cmentarzyska z tego okresu. Natomiast jednostka większa, rangi mezoregionu, złożonego z mikroregionów, ukształtowała się w zachodniej części Pobrzeża Kaszubskiego. Będzie ona rozrastać się w okresie HD, okupując tereny położone na południe od rz. Łeba, która — oprócz Wierzycy i Raduni — będzie już w okresie HD wyraźnie łączyć osadnictwo po obu stronach jej brzegów. Już teraz, w okresie HC, w międzyrzeczu Łeby i Redy tworzy się połączenie wspomnianego mezoregionu nadlebskiego z mikroregionem utworzonym w Luzinie, w dorzeczu Bolszewki i Gościciny, a rezultatem tych związków jest znalezienie w Sychowie wchodzącego w skład tej małej zbiorowości terytorialnej popielnicy domkowej analogicznej do wydobytej na zachód od Jez. Żarnowieckiego. Poza tym mamy do czynienia jeszcze z jednym mikroregionem gdyńsko-gdańskim. Już w okresie HD rozrośnie się on do rangi mezoregionu, odznaczając się okupacją nowych terenów. Pozostałe punkty to rozproszone jednostki osadnicze o mniejszym znaczeniu, z wyjątkiem osady w Juszkowie, znanej z dynamiki produkcyjnej.

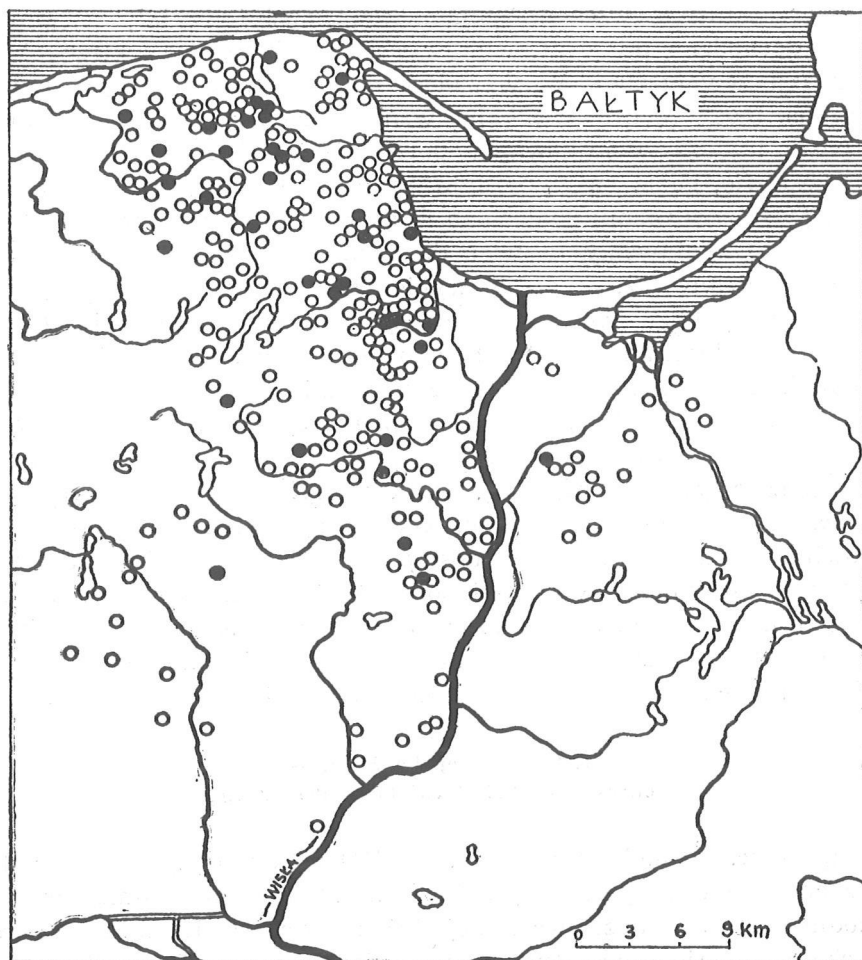
III. Kształtowanie się osadnictwa plemion kultury wschodniopomorskiej (wejherowsko-krotoszyńskiej)

O ile liczba stanowisk grupy kaszubskiej kultury łużyckiej wzrastała w poszczególnych okresach w sposób równomierny (okres IV epoki brązu — 33 stanowiska, okres V — 71 stanowisk i okres Hallstatt C — 93 stanowiska), o tyle w okresie późnohalsztackim (HD) następuje poważny wzrost demograficzny wyrażający się obecnością 319 stanowisk, tzn. trzykrotnie wyższą w porównaniu z okresem HC. Znaczna presja demograficzna wywołała konieczność zwiększenia obszarów użytkowych poprzez ekspansję osadniczą, intensyfikację gospodarki rolniczo-hodowlanej i podzielenia większych grup osadniczych na mniejsze, łatwiejsze do wyżywienia grupy społeczne. Fakt ten zbiegał się z postępującym rozkładem wspólnoty rodowej. Oprócz wciąż jeszcze istniejących znaczniejszych skupisk tworzą się więc w tym czasie coraz liczniejsze małe „gniazda” osadnicze ograniczone do jednej lub dwu osad i odpowiadających im cmentarzysk (Grabowo). Jednocześnie osadnictwo wkracza częściej na wyżej położone tereny Pojezierza Kaszubskiego i Kociewskiego, Pobrzeża Kaszubskiego i Pojezierza Iławskiego, co niewątpliwie jest też związane z pogarszającymi się warunkami klimatycznymi spowodowanymi zmianą ostatniej fazy klimatu subborealnego na subatlantycki, odznaczający się większym ochłodzeniem i wilgotnością oraz zalaniem terenów niżej położonych, dotąd zajmowanych przez osadnictwo (np. w Gdańsku-Oliwie). Taki układ osadnictwa wymagał doskonalenia techniki rolnej i hodowlanej, gwarantujących zdobywanie niezbędnych do życia artykułów. Sądząc po braku osad obronnych

u ludności kultury wschodniopomorskiej, należy przyjąć, że w łonie jej nie dochodziło do gwałtowniejszych konfliktów wewnętrznych ani do inwazji zewnętrznej. W wypadku zakłóceń wewnętrznych ludność zagrożona mogła ochronić się na wzniesieniach z natury obronnych. Słuszność takiego wnioskowania potwierdzają obserwacje poczynione w Borzestowie, gdzie na wyniosłym wzgórzu, dominującym nad otaczającymi je stanowiskami, znaleziono ślady pobytu mieszkańców omawianej kultury. Mielibyśmy tu więc do czynienia z miejscem typu refugialnego. Sądzymy też, że częste wybieranie pod osadnictwo miejsc położonych w pobliżu wód, na półwyspach wrzynających się głęboko w naturalne zbiorniki wodne lub na wyspach (np. na wyspie Jez. Lubiechowskiego) miało też na celu zwiększenie obronności osad otwartych. Rzecz zrozumiała, że za taką lokalizacją osad przemawiały też względy komunikacyjne, gospodarcze i inne. Natomiast przed inwazją zewnętrzną obszar Pomorza Wschodniego był stosunkowo dobrze zabezpieczony w sposób naturalny. Od strony północnej granicę taką stanowiło morze, od wschodu dostępu na tereny zamieszkane przez przedstawicieli kultury wschodniopomorskiej broniły Żuławy, obejmujące w tym czasie większy obszar, oraz dolna Wisła, od południa zabagniona silnie dolina Noteci, a na zachodzie mieszkala ta sama ludność, zajmująca obszar Pomorza Środkowego aż do rzeki Rega.

**1. Wczesna epoka żelaza —
okres późnohalszacki (550—400 p.n.e.)**

Mapa (ryc. 4) osadnictwa w okresie HD wykazuje, że Zatoka Gdańska zachowała dawną rolę czynnika koncentrującego osadnictwo w jej zachodniej strefie. Poza wcześniej już zaludnioną Kępą Swarzewską i Pucką nasila się osadnictwo w południowej części Kępy Oksywskiej. Gęstnieje sieć osadnicza na terenie obecnego Trójmiasta. Cechą charakterystyczną jest wkraczanie osadnictwa na zaplecze Kępy Swarzewskiej i Trójmiasta z jednoczesnym wydzieraniem nowych obszarów. Puszczy Darżlubskiej i zalesionego brzegu Wysoczyzny Kaszubskiej opadającej ku morzu w okolicach Trójmiasta, co niewątpliwie wiąże się ze spostrzeżeniem przez ówczesnych osadników iż lasy, zwłaszcza liściaste, porastają lepsze gleby. Notujemy więc początki planowej gospodarki puszczańskiej. Znaczną rolę w powstawaniu nowych układów demograficznych odgrywają w tym czasie — poza Piaśnicą — rzeki: Łeba w górnym i środkowym biegu, Radunia, nad którą, w dolnym jej biegu, następuje wyraźne zagęszczenie osadnictwa, łączącego się na północy nierozdzielnie ze zgrupowaniem osad w Gdańsku oraz mającego powiązanie z wysuniętymi klinowato ku Trąbkom Wielkim osadami na południu. W dalszym ciągu utrzymuje swoje znaczenie osadnicze zachodnia część Pobrzeża Kaszubskiego. Liczne punkty osadnicze zloka-

Ryc. 4. Mapa osadnictwa kultury wschodniopomorskiej w późnym okresie halstattkim (HD). Wg L. J. Łuki

Fig. 4. Map of settlements of East Pomeranian Culture populations in the Late Halstatt period (HD). After L. J. Łuka

lizowane po obu brzegach rz. Wierzyca, szczególnie w jej środkowym biegu, tworzą nowe skupienie osad między Bobowem a Skórczem, przylegające od południa bezpośrednio do Borów Tucholskich. W delcie Wisły figurują dwa stanowiska, a trzy stanowiska na Wysoczyźnie Elbląskiej; nasila się osadnictwo między Malborkiem a Sztumem, skąd znany jest największy skarb tej kultury z Krasnołęki. Nadal brak śladów znacznego osadnictwa w dawnych aglomeracjach siemirowickiej i skorzewskiej, gdzie zauważamy tylko nieliczne cmentarzyska w pobliżu Siemirowic i Bukowiny, gdy chodzi o pierwszy mezoregion, oraz na północ od Kościerzyny w drugim. Trzeba wyjaśnić, że wszystkie

wspomniane zespoły, mniejsze terytorialnie, położone na Pojezierzu Kaszubskim, składają się na drugi (po Pobrzeżu Kaszubskim) sąsiedzki związek zgrupowania mikroregionów, których granic w niektórych wypadkach nie da się dokładnie określić (np. między Gdańskiem a Pruszczem notuje się silne zagęszczenie stanowisk). Należy uznać, że w tym mezoregionie kilka ośrodków pełniło rolę wiodącą. Na pewno taką rolę można przypisać ośrodkowi pruszczańsko-juszkowskiemu. W dorzeczu Raduni, a zwłaszcza Wierzycy, powstają grupy zespołów osadniczych, tworzące wyraźne regiony: gdańsko-pruszczański i starogardzko-gniewski. Szczególną dynamikę eksploatacyjną wykazuje pierwszy z nich, ale tylko w okresie HD, natomiast drugi, mniej prężny produkcyjnie, przejawia tendencje powiększania swojej powierzchni we wczesnym i środkowym okresie lateńskim. Z uwagi na to, że wspomniane zespoły osadnicze: pruszczański, gdański i podgniewski, będą odgrywały również znaczną rolę w okresie późnolateńskim i wpływów rzymskich, a rola ich nie zmniejszy się również we wczesnym średniowieczu, należy zaliczyć je do niestychanie skonsolidowanych związków sąsiedzkich, które w pewnym stopniu będą miały znaczenie w powstawaniu na tych terenach już w czasach historycznych regionów: Kaszub i Kociewia, tak jak wciąż aktywny zespół gdański dzięki zagospodarowanemu zapleczu i odpowiedniemu położeniu naturalnemu ułatwi w wiekach średnich powstanie Gdańska. Pisząc to zdaję sobie sprawę, że sugestie te winny być szczegółowo przeanalizowane i odpowiednio podbudowane, na co w tak krótkiej pracy nie starczyłoby miejsca.

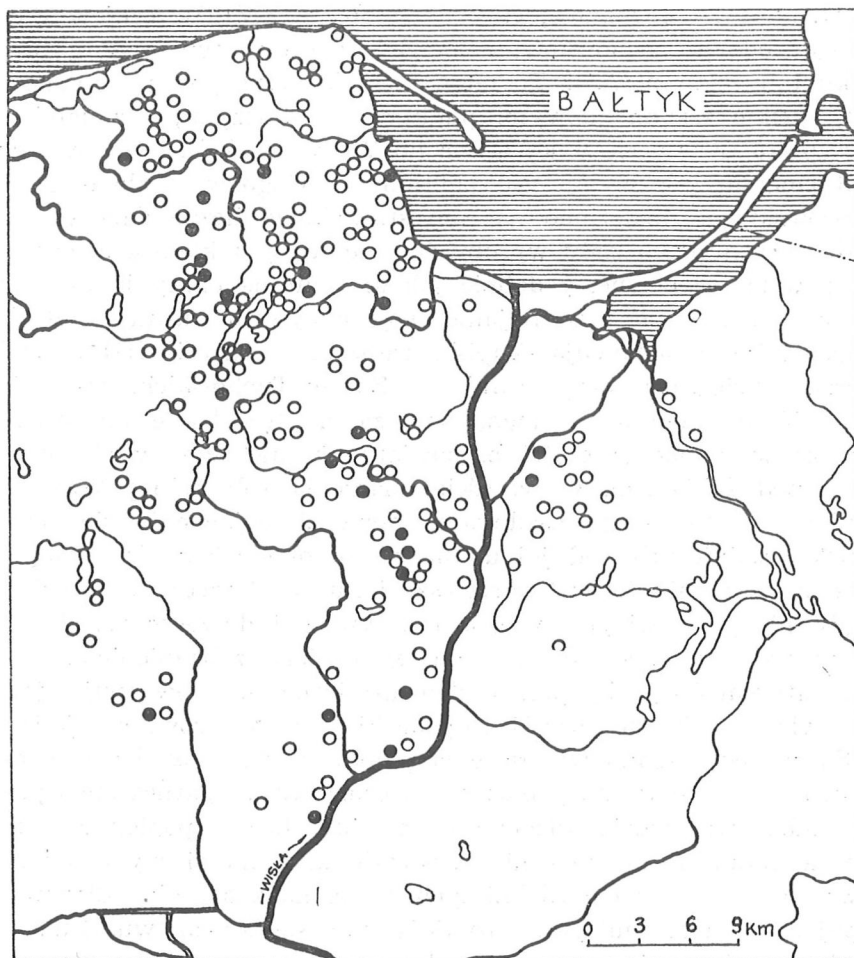
Uprawę ziemi potwierdza też odkrycie w Odrach pod kurhanami z okresu wpływów rzymskich śladów orki datowanej również na okres Hallstatt D oraz radlica łopatkowa znaleziona w torfie w Lisiej Jamie, posiadająca halsztacką analogię w Borris w Danii, oraz występowanie żarn nieckowatych wykorzystanych jako budulec do stawiania grobów. Rolnictwo i hodowla zwierząt domowych przyczyniały się do odlesiania terenów przylegających do zagrod. Zdajemy sobie sprawę z tego, że w miarę postępu badań na osadach kultury wschodniopomorskiej będzie można dla Pomorza Wschodniego — podobnie jak to ma już miejsce na Pomorzu Zachodnim w odniesieniu do kultury łużyckiej — wykazać istnienie rejonizacji w zakresie uprawy ziemi i doboru przy jej uprawie odpowiednich gatunków zbóż w zależności od warunków środowiska geograficznego. Uwaga ta odnosi się też do hodowli. Wreszcie już teraz można przyjąć, że rybołówstwo, łowiectwo i zbieractwo musiało pełnić większą rolę w tych czasach, aniżeli się to dotąd przyjmuje. W omawianym okresie HD stwierdzamy silny rozwój metalurgii, zwłaszcza odlewnictwa, o czym świadczą nie tylko dary brązowe spotykane w grobach, ale także obecność 43 skarbów różniących się od znalezisk gromadnych z V okresu epoki brązu niemal zupełnym brakiem broni, co tłumaczy się zakazem wkładania broni do ziemi. Część skarbów mia-

ła zapewne charakter wotywny. Natomiast broń zaczepną (sztylęty, miecze, oszczepy) oraz odporną (jak tarcze) wyobrażano rysunkowo lub plastycznie na popielnicach twarzowych. Rośnie rola kowalstwa (skarby żelazny z Lęborka). Kontynuuje się produkcję łodzi dłubanek (Luzino), a bursztyniarstwo potwierdzone jest odkryciem pracowni w Pruszczu Gdańskim (stan. 18) oraz występowaniem coraz liczniejszych paciorków bursztynowych w grobach. W Pruszczu odkryto też piece do wypalania wapna (stan. 18). Wysoki poziom zyskuje garncarstwo wytwarzające zarówno różnorodne naczynia stołowe oraz ceramikę sepulkralną w postaci b. licznych popielnic twarzowych, znanych z terenu Pomorza Wschodniego w liczbie około 1000 egzemplarzy (podajemy łączną liczbę tych naczyń datowanych na okres HD oraz wczesny i środkowy okres lateński). Stwierdzono, że popielnice twarzowe były wyrabiane na zamówienie w pracowniach obsługujących obszar o promieniu 5—7 km. Wzrasta też rola kontaktów wymiennych z kulturami i ziemiami sąsiednimi (ziemią chełmińską, Wielkopolską, kulturą kurhanów zachodnio-bałtyjskich oraz z południem Europy). Dowodem tego są nie tylko licznie znajdowane obecnie w grobach paciorki szklane, situla z Grabowa, muszle kauri, ale także rosnąca zamożność mieszkańców Pomorza Wschodniego, potwierdzona obecnością wspomnianych skarbów, których rozmieszczenie pokrywa się z obszarami posiadającymi gleby korzystne do uprawy rolnictwa. Powszechnie przyjmuje się, że głównym artykułem wymiennym oferowanym do wymiany ze strony ludności kultury wschodniopomorskiej był bursztyn. Artykułami wymiennymi mogły też być nadwyżki rolniczo-hodowlane oraz skóry zwierząt.

W zakresie obrządku pogrzebowego do powszechnych należą groby skrzynkowe, które wraz z rzadziej występującymi grobami obwarowanymi i czysto popielnicowymi tworzą cmentarzyska płaskie liczące średnio 20—30 pochówków. Badania antropologiczne podjęte przed kilkunastoma laty nad wschodniopomorskim kostnym materiałem ludzkim wniosły szereg ciekawych spostrzeżeń.

2. Wczesna epoka żelaza — wczesny i środkowy okres lateński (400—125 p.n.e.)

W drugiej fazie rozwojowej ludności kultury wschodniopomorskiej następuje zmniejszenie się liczby stanowisk do 239. Liczba ta dowodzi, że dawne poglądy upatrujące niemal całkowity zanik osadnictwa tej kultury w latach 400—125 p.n.e. nie były słuszne. Zmniejszenie się osadnictwa tłumaczy się przejściem części ludności kultury wschodniopomorskiej na południe, do Wielkopolski i na ziemię chełmińską, oraz osiedleniem się jej na Pojezierzu Iławskim, zwłaszcza w b. powiatach malborskim i sztumskim i na zachodniej krawędzi Wysoczyzny Elbląskiej.

Ryc. 5. Osadnictwo ludności kultury wschodniopomorskiej we wczesnym i środkowym okresie lateńskim. Wg L. J. Łuki

Fig. 5. Settlements of the East Pomeranian Culture populations in the Early and Middle La Tène periods. After L. J. Łuka

Rycina 5 ilustrująca osadnictwo kultury wschodniopomorskiej we wczesnym i środkowym okresie lateńskim wykazuje, że nie traci ono wiele na dynamice rozwojowej. Rozwijają się nadal skupiska w zachodniej części Pobrzeża Kaszubskiego, na terenie Puszczy Darżlubskiej, na Kępie Oksywskiej i na terenie Trójmiasta, przybywa stanowisk w rynnie jeziora Gowidlińskiego i nad Górną Bukowiną. Odżyскуje ponownie swoje znaczenie dawna aglomeracja skorzeńska, a na północ od niej, w zespole jezior rynny raduńsko-ostrzyckiej, zakłada się nowe osady i cmentarzyska. Z tych ostatnich wyróżnia się cmentarzysko położone w Brodnicy Górnej, na którym jeszcze w II poł.

XIX w. stało 28 kurhanów, co oznaczałoby nawrót zwyczajów stawiania tego rodzaju pochówków, znanych zresztą w tym czasie również z kilku innych stanowisk. Dorzecze rzeki Wierzyca, w jej środkowym biegu, zostaje zasilone nowymi punktami osadniczymi, a zupełnie nowe skupisko tworzy się u jej ujścia do Wisły, w okolicy Gniewu, gdzie wśród cmentarzysk wybija się położone w Gogolewie, zbadane przez G. Ossowskiego. Znalezione na nim stosunkowo liczne dary grobowe, wśród których przeważały wyroby żelazne, w tym klamra ażurowa do pasa, powstała zapewne, podobnie jak analogiczne okazy klamer uzyskane na cmentarzysku w Bojanie, pod wpływem kultury celtyckiej. Dawną prężność zachowują skupiska założone w okresie HD w okolicy Skórcza, przylegające bezpośrednio do Borów Tucholskich, oraz osiedla między Malborkiem a Sztumem. Tworzą się też dalsze mikroregiony osadnicze w północnej części b. powiatu chojnickiego, w okolicy Tucholi i pod Elblągiem. O wzroście znaczenia roli dolnej Wisły jako czynnika mobilizującego osadnictwo dowodzi pojawienie się nowych punktów osadniczych nad jej doliną aż do okolic Świecia. Tracą wyraźnie na znaczeniu Kępy Swarzewska i Pucka, dorzecze dolnej Raduni i nigdy nie przejawiające większej aktywności dorzecze rz. Reda, co było niewątpliwie spowodowane znacznym jego zabagnieniem. W parze z utrzymującą się presją demograficzną nie postępuje jednak w omawianym okresie rozwój gospodarki i wytwórczości specjalistycznej. Sądząc po średniej wyposażenia grobów w dary (osad z tego czasu nie badano systematycznie), można stwierdzić tu, że garncarstwo produkuje nadal, wprowadzając zdegenerowane już, formy popielnic twarżowych, a ceramika stołowa nie wykazuje staranności wykonania, bogactwa form i motywów zdobniczych. Traci na znaczeniu odlewnictwo, ustępując wyraźnie miejsca rozwijającemu się kowalstwu. Zmniejsza się też w grobach liczba wyrobów bursztynowych oraz importowanych paciorków szklanych i muszel kauri. Oznacza to, że w zakresie gospodarki i wytwórczości specjalistycznej (z wyjątkiem kowalstwa) następuje pewien regres w rozwoju kultury wschodniopomorskiej, co tłumaczy się zmniejszeniem się jej kontaktów wymiennych z plemionami kultury bałtyjskiej, które w tym czasie nawiązują bezpośrednie kontakty z południem Europy, nie korzystając z dotychczasowego pośrednictwa plemion kultury wschodniopomorskiej, oraz przerwaniem się wymiany z południem Europy. Przyczynę tego ostatniego faktu uczeni skłonni są przypisać usadowieniu się Celtów u południowo-zachodnich (Małopolska, Śląsk) granic ziem polskich. Dowodem na ograniczenie rozwoju gospodarki kultury wschodniopomorskiej może być zupełny brak w tym czasie skarbów, tak licznie reprezentowanych w okresie HD.

Zakończenie

1. Przegląd osadnictwa grupy kaszubskiej kultury łużyckiej i kultury wschodniopomorskiej wykazuje, że punkt kulminacyjny swego rozwoju pierwsza z nich uzyskuje w V okresie epoki brązu i w okresie HC, a druga w okresie HD.

2. Obraz osadnictwa w ostatnim tysiącleciu przed naszą erą przedstawia dokonywanie się stałych przeobrażeń. Dawne, duże aglomeracje (mezoregiony) osadnicze grupy kaszubskiej kultury łużyckiej — siemiowicka, skorzeńska, na Kępie Swarzewskiej — ustępują w okresie rozwoju kultury wschodniopomorskiej miejsca mniejszym zgrupowaniom osad, wykazując jednocześnie tendencję do powstawania małych skupisk, złożonych z kilku osad i cmentarzysk, tworzących wyraźnie zarysowujące się mikroregiony, które jednak — z kolei — tworzą w sumie związki sąsiedzkie, trudne z uwagi na gęstość osadnictwa do rozgraniczenia. Związane to jest z zachodzącymi w tym czasie zmianami natury społeczno-gospodarczej. Mimo widocznej rotacji przebiega dążność do utrzymania się osadnictwa na terenach korzystniejszych dla gospodarki.

3. Znaczną rolę w ukierunkowaniu się osadnictwa przez cały czas rozwoju omawianych kultur odgrywały warunki środowiska geograficznego. Zaznacza się tu rola morza (Zatoki Gdańskiej), niemal wszystkich rzek zlewiska Bałtyku, Łeby z dopływami Bolszewką i Gościčiną, Piaśnicy, a w górnym biegu również rz. Bukowina. Ogromne znaczenie mają też lewobrzeżne dopływy Wisły: Radunia i Wierzyca — ta ostatnia wraz z Łebą tworzą osie osadnictwa — oraz większe nagromadzenie stałych zbiorników wodnych w postaci jezior: Żarnowieckiego, jezior położonych w rymnie raduńsko-ostrzyckiej i okresowo Jeziora Gowidlińskiego, a lokalnie również wytopisk polodowcowych. Natomiast wyraźnie unika się terenów błotnistych i zandrowych, szczególnie Mierzei Łebskiej, Wiślanej i Półwyspu Helskiego. Tylko w V okresie epoki brązu zakłada się osady palowe (Góra-Orle, Uniradze). Również gleby odgrywają poważną rolę dla osadnictwa. Ponadto od okresu HD następuje ekspansja osadnicza w kierunku Puszczy Darżlubskiej i Borów Tucholskich.

4. Równolegle ze wzrostem gospodarki i wytwórczości specjalistycznej następuje ożywienie wzajemnych kontaktów z ziemiami sąsiednimi i wymiany z dalszymi krajami, skąd docierają do nas wyroby importowane, a także idee formowania popielnic domkowych i twarżowych.

5. Ciągłości osadniczej towarzyszy przez cały czas ciągłość kulturowa, utrzymywana mimo zachodzących na ziemiach polskich wydarzeń natury politycznej i przemian gospodarczo-społecznych.

6. Niektóre skupiska osadnicze (związki sąsiedzkie) z okresu rozwoju

kultury wschodniopomorskiej znajdują swoją kontynuację w okresie późnolateńskim i okresie wpływów rzymskich. Uwaga ta dotyczy skupiska w rejonie Gdańska, Pruszcza Gdańskiego, nadnogackiego między Malborkiem a Sztumem, oraz zapoczątkowanych we wczesnym i środkowym okresie lateńskim skupisk w okolicy Elbląga i Gniewu.

WAŻNIEJSZA LITERATURA PRZEDMIOTU

- Augustowski B., *Układ i rozwój pradolin Pobrzeża Kaszubskiego*, „Zeszyty Geograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Gdańsku”, R. 7, 1965.
- Bukowski Z., *Uwagi o problematyce badań osadnictwa kultury łużyckiej*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t. 5, 1967.
- Gardawski A., Gąssowski J., Rajewski Z., *Archeologia i pradzieje Polski*, Warszawa 1957.
- Godłowski K., Kozłowski J. K., *Historia starożytna ziem polskich*, Kraków 1973.
- Hensel W., *Polska starożytna*, Wrocław 1973.
- Hensel W., *W sprawie metody mikrogeograficznej w archeologii*, „Sprawozdania z Prac Nauk Wydziału I PAN”, 1968, z. 3.
- Kostrzewski J., *Kultura łużycka na Pomorzu*, Poznań 1958.
- Kostrzewski J., *Pradzieje Pomorza*, Wrocław 1966.
- Kostrzewski J., Chmielewski W., Jażdżewski K., *Pradzieje Polski*, wyd. II, Wrocław 1965.
- Kurnatowski S., *O zasadach regionalnych badań osadniczych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 22, 1974, nr 3.
- Kurnatowski S., *Zakres przestrzenny archeologicznych badań terenowych a przydatność ich do analizy osadniczej*, „Biuletyn Informacyjny PKZ”, nr 23, 1973.
- Łuka A., *Przyczynek do poznania znaczenia handlu bursztynem dla nadmorskich skupisk osadniczych Pomorza Gdańskiego w okresie halsztackim* (praca w masyzynopsisie).
- Łuka L. J., *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim*, t. I, Wrocław 1966.
- Łuka L. J., *New Materials on the Origins of the Pomeranian Culture in Eastern Pomerania*, „Archeologia Polona”, t. 4, 1961.
- Łuka L. J., *Obrządek pogrzebowy u plemion kultury wschodniopomorskiej na Pomorzu Gdańskim*. Cz. 1 i 2, „Pomorania Antiqua”, t. 2, 1968 i t. 3, 1971.
- Łuka L. J., *Uwagi o niektórych kontaktach Pomorza Wschodniego z basenem Morza Śródziemnego we wczesnej epoce żelaza*, „Archeologia Polski”, t. 8, 1963, z. 1.
- Malinowski T., *Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 14, 1962.
- Malinowski T., *Obrządek pogrzebowy u ludności kultury pomorskiej*, Wrocław 1969.
- Ostoja-Zagórski J., *From Studies on the Economic Structure at the Decline of the Bronze Age and the Hallstatt Period in the North and West Zone of*

- the Odra and Vistula Basins, „Przegląd Archeologiczny”, t. 22, 1974.
- Okulicz J., *Niektóre zagadnienia struktury osadnictwa okresów późnolateńskiego i rzymskiego w północno-wschodniej Polsce*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t. 6, 1968.
- Okulicz J., *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w.n.e.*, Wrocław 1973.
- Okulicz Ł., *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław 1970.
- Przewoźna K., *Kształtowanie się skupisk osadniczych u ujścia Wisły w okresach późnolateńskim i wpływów rzymskich*, „Archeologia Polski”, t. 8, 1963, z. 2.
- Rzeczycka-Gładykowska J., *Antropologiczna interpretacja cmentarzysk ciałopalnych*, „Pomorania Antiqua”, t. 5, 1974.
- Sprockhoff E., *Jungbronzezeitliche Hortfunde Norddeutschlands (Periode IV)*, Mainz 1937.
- Sprockhoff E., *Jungbronzezeitliche Hortfunde der südzone des nordischen Kreisses (Periode V)*, Bd. 1, II, Mainz 1956.
- Studium geograficzno-przyrodnicze i ekonomiczne województwa gdańskiego*, pod red. J. Moniaka, Gdańsk 1974 (prace B. Augustowskiego, Rzeźba terenu, K. Łomniewskiego, Stosunki hydrograficzne, T. Witka, B. Byczkowskiego i J. Chaleckiego, Charakterystyka i rozmieszczenie gleb).
- Sulimirski T., *Zagadnienie starożytnych Wenetów-Wenedów na ziemiach słowiańskich*, [w:] *Kongres współczesnej nauki i kultury polskiej na obczyźnie*, Londyn 1970.
- Wiacek B., *Z badań nad osadnictwem z wczesnej epoki żelaza na terenie Łuzina, pow. wejherowski*, „Pomorania Antiqua”, t. 2, 1968.

LEON JAN ŁUKA

THE FORMATION OF SETTLEMENTS IN EAST POMERANIA AT THE TURN OF THE BRONZE AND IRON AGES

Summary

The present paper is an attempt to trace the development of settlement in East Pomerania from the IV period of the Bronze Age to the Middle La Tène period (from 1000 to 125 B.C.), this region having been inhabited at that time by peoples of Lusatian Culture Cashubian group and tribes of the East Pomeranian Culture (Wejherowo—Krotoszyn).

In the IV—V period of the Bronze Age (1000—650 B.C.), two distinct, large settlement agglomerations comprised of large barrow cemeteries, the number of graves in which sometimes exceeded 100 (Siemirowice, Gapowo), took shape in the north-western (on the so-called Siemirowice Upland) and central part of the Cashubian Lake District (on the southern bank of the Raduńskie Lake. There are as many as 10 sites in the agglomeration in the region covering the southern part of the Lake. The remaining area of East Pomerania boasts smaller concentrations of settlements, those known on the western bank of the Żarnowieckie

Lake and on the Kępa Swarzewska at the foot of the Hel Peninsula. During this period, the most important treasures, dated mainly as the V period of the Bronze Age, including — apart from indigenous products, imports from Scandinavia and the eastern Alpine region, occurred mainly in the adjacent zone from the west to Gdańsk Bay from Swarzewo in the north to Gdańsk in the south, in the region of Starogard Gdański and the Chojnice region. There is a total number of 65 sites from the V period of the Bronze Age. One of the more interesting of the settlements from the turn of the Bronze Age, is the marsh settlement at Góra—Orle.

In the early Hallstatt period (HC — 650—550), the place of the disappearing settlement agglomerations in the Siemirowice Upland region and southern bank of the Raduńskie Lake was taken by 90 sites indicating several settlement concentrations: at Kępa Swarzewska, where are the largest cemeteries of over 100 graves (Wielka Wieś—Swarzewo, Chłapowo), intensified settlement on the western bank of Lake Żarnowieckie and distinctly forming agglomeration in the region of the Three-Town Complex. The marshy areas and those adjacent to the open sea, from Błota Karwieńskie in the east to the River Łeba estuary in the west, hindered the laying down of settlements on the immediate edge of the open sea. Increasing numbers of sites is accompanied by greater numbers of treasures found at present in single and family graves, known from flat cemeteries. The fact that settlements were set up closer to the sea, as can be seen from Kępa Swarzewska, was undoubtedly dictated, among other things, by the necessity to procure amber, which played an increasing role as from that time. Metal-founding increased. House urns appeared.

The number of sites belonging to the East Pomeranian culture which developed on the old cultural base of the Lusatian Culture Cashubian group, increased substantially during the Late Hallstatt (HD) and Early and Middle La Tène periods. In the HD period (550—400 B.C.), the whole of left-bank East Pomerania was covered with a dense network of cemeteries and less-numerous settlements hitherto discovered. The total number of sites from this period was about 400. It would appear from their distribution that the sea continued to constitute a highly-activating factor influencing settlement. There was an increase of sites on Kępa Swarzewska, the first centres appeared on Kępa Oksywska, with a considerable concentration of settlement centres in the Three-Town Complex and its hinterland in the broader sense. Settlements on the banks of the Żarnowieckie Lake, connected to the sea by the River Piaśnica, extended intensively. At that period, the rivers Łeba, Reda, Radunia and Wierzyca played an important role in the shaping of settlement zones, a particularly vital concentration having formed along the lower Radunia, from Kolbudy to Pruszcz Gdański (the so-called Pruszcz agglomeration). It was at this time that there was a distinct improvement in pottery, sepulchral pottery in particular, this including the face urns, about 1000 examples of which are known from the East Pomeranian area; other trades which increased were metal-founding (Juszkowo), smithing, amber working (Pruszcz Gdański), dug-out boats (Luzino) and the production of lime (Pruszcz Gdański). The general growth in the economy and specialized production, illustrated, among other things, in the appearance of treasures, facilitated the establishing of exchange contacts with nearby and more distant countries. Numerous glass beads, carrie shells and one situla have been found. The quantity of grave furniture increased. Across the lower Vistula, settlement continued along the Nogat on the right bank of the lower Vistula (particularly around Malbork) and on the western edge of the Elbląg Upland (around Elbląg).

During the final stage of development of the West Pomeranian Culture (400—125 B.C.), the number of sites fell very slightly (about 300), settlements tending

to move deeper into the Cashubian Lake District. Of the coastal agglomerations, only those situated in the Three-Town Complex retained their former importance, the middle stretch of the River Łeba and the River Wierzyca continuing to play their role in the survival of former settlement agglomerations. The role played by the rivers Reda and Radunia diminished to a minimum in this respect. The number of centres on the left bank of the Vistula from Gdańsk to Świecie increased. A particularly dense settlement centre once more arose on the banks of Raduńskie Lake where, alongside the predominating flat cemeteries, large barrow cemeteries were established (Brodnica Górna). Settlement continued to develop as of old on the insolated slopes of rises, avoiding marshy areas. Despite the disappearance of treasures, the number of grave gifts, bronze and iron in particular, illustrate the further development of metal founding and forging. Sepulchral pottery (face urns) continued to be made, but the workmanship was of poorer quality. Table pottery appeared, mainly in the southern parts of East Pomerania, particularly in the Świecie region.

A fact worth noting is that the more important settlement concentration which were established mainly in the Late Hallstatt period and increasingly more frequent in the Early and Middle La Tène periods (sites at Gdańsk, Pruszcz, Malbork and Elbląg, also partly Gniew), continued in the Late La Tène and Roman periods.